

78. XX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya’da geleneksel sanatların gelişimi

Zoya ŞENGÜDER¹

APA: Şengüder, Z. (2023). XX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya’da geleneksel sanatların gelişimi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (34), 1306-1329. DOI: 10.29000/rumelide.1317434.

Öz

El sanatlarının ilk örnekleri insanoğlunun varlığıyla birlikte doğanın şartlarına bağlı şekilde insanların ihtiyaçlarını karşılamak ve korumak amacıyla verilmiştir. İlerleyen zamanlarda gelişerek tabiat şartlarına göre değişimler göstermiş, ortaya çıktığı toplumun duygularını, sanatsal beğenilerini ve kültürel niteliklerini yansıtır duruma gelmiş ve "geleneksel" özellik kazanmıştır. Bir ülkenin gelenek ve göreneklerinin nesilden nesle aktarılmasında en büyük önemi el sanatları taşımakta ve taşıdığı bu önemle de geçmişten geleceğe aktarılan bir kültür hazinesi olarak korunmaktadır. Rusya’nın sanat tarihinde geleneksel el sanatları her zaman önemli bir yer tutmaktadır. Geleneksel Rus el sanatları, binlerce yıllık tarihten gelen kültürel mirasla kendi öz değerlerini birleştirerek zengin bir mozaik oluşturmuştur. Geleneksel Rus el sanatları başlangıcından bugüne kadar gerek Hristiyanlık öncesi gerekse Hristiyanlık sonrasında, Rus halkının günlük yaşamıyla doğru orantılı bir şekilde gelişip değişerek bugünkü halini almıştır. Binlerce yıllık geçmişe sahip olan Rusya’da, nesiller boyunca birbirine aktarılarak günümüze kadar gelmeyi başarmış pek çok el sanatı bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı, XX. yüzyılın ikinci yarısındaki Rus el sanatlarının gelişimini incelemektir. Bu amaç doğrultusunda geçmişten günümüze kadar ulaşan geleneksel Rus el sanatları sınıflandırılacak, özellikleri saptanacak ve örnekleri tanıtılacaktır. Ayrıca günümüzdeki el sanatlarına da değinilecektir. Çalışmamızın konusunun güncelliği Rusya’nın köklü bir geçmişe dayalı el sanatlarının Türkiye’de ilk kez ele alınmasına dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Geleneksel Rus el sanatları, kültürel miras, değişim

The development of traditional arts in Russia in the second half of the century

Abstract

The first examples of handicrafts arose with the existence of human beings in order to meet and protect the needs of people against natural conditions. These objects have changed throughout history according to natural conditions and started to reflect the emotions, sense of art and cultural characteristics of the community they have emerged from, gaining the “traditional” feature. Handicrafts are of the greatest importance in the transfer of a country’s traditions and customs from generation to generation, and with this importance, they are preserved as a cultural treasure passed on from the past to the future. Traditional handicrafts have always played an important role in the art history of Russia. Russian traditional handicrafts have created a rich cultural mosaic by combining their own values with the cultural heritage accumulated as history over thousands of years. Russian traditional handicrafts have evolved and adapted to the changing daily lives of the Russian people, both before and after the Christian era, up until the present day. Throughout Russia’s thousands of

¹ Öğr. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Slav Dilleri ve Edebiyatları, Rus Dili ve Edebiyatı ABD (İstanbul, Türkiye), zoya.senguder@istanbul.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-3377-5721 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 19.05.2022-kabul tarihi: 20.06.2023; DOI: 10.29000/rumelide.1317434]

years of history, there are many handicrafts that have survived to the present day by being passed on for generations.

This study aims to analyze the development of Russian handicrafts in the second half of XX. century. For this purpose, Russian traditional handicrafts that have survived will be classified, identified, and featured. In addition, modern handicrafts will also be mentioned. Topicality of the subject of our study relies on the discussion of Russian handicrafts that are based on a deep-rooted history, which is a subject that is being tackled for the first time.

Keywords: Traditional Russian handicrafts, cultural heritage, alteration

1.El sanatları

Türk Dil Kurumu Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğünde “El sanatı” terimi ince el uzluğu isteyen ve ancak bu konuda yetişmiş yetenekli kişilerin uğraşısı olan sanat türü şeklinde tarif edilmektedir (TDK, 2011).

El sanatı ürünleri ise günlük kullanım eşyaları, kült eşyaları, süsleme ve dekorasyon unsurları, kitap sanatları gibi genel başlıklar altında kategorize edilmektedir (Öztürk 2010: 69). Bugün bunlara bir de turistik ve hediyelik eşyalar eklenmiştir.

Ölmez ve Etikan el sanatlarını bu şekilde tanımlamaktadır (Ölmez ve Etikan 2008:381):

Belli bir geçmişi, orijini olan, kuşaktan kuşağa öğrenilerek günümüze gelen, günümüzde eğitimi verilen, görsel ve sanatsal değere sahip, el ile belli bir üretim tekniği kullanılarak ya da sermaye ve tesis gerektiren, ticari ya da bireysel amaçlı, turistik ve otantik, kullanım ve hatıra eşyası üretimine dayalı uğraşıların ortak adıdır.

Rus milleti de dahil her milletin kültür ve sanat tarihi incelendiğinde, yüzyıllar öncesinde dahi insanların yaratıcı gücünü kullanarak doğadaki farklı malzemelerden elde edilen hammaddeleri değerlendirdiği görülmektedir. Her millet yaşadıkları coğrafya, yaşam tarzı ve yeteneklerine göre doğal hammaddeleri kullanarak örme, dokuma, dikiş, boya, işleme gibi çeşitli yöntemlerle ihtiyaçlarına yönelik sanat yüzeyleri oluşturmuşlardır. Bu açıdan el sanatları, zanaatkârların el becerilerine dayalı olarak ortaya çıkmakta ve zamana bağlı olarak gelişimler göstermektedir. Aynı zamanda ortaya çıktığı ulusun ulusal kimliğini oluşturmuş ve evrenselleşerek dünya kültüründe de yerini almıştır. Binlerce yıllık geçmişe sahip olan Rusya'da, nesiller boyunca birbirine aktararak günümüze kadar gelmeyi başarmış pek çok el sanatı bulunmaktadır. Moskova'da, *Rusya Dekoratif - Uygulama ve Halk Sanatları Müzesi* bulunmaktadır. Burası, Rusların yetenekli ustalarının kültür mirasının duvarlar arasına saklandığı bir hazine odasıdır. Bu müzede, Rusya topraklarında birçoğ etnik kökene ait geleneksel sanat eserleri saygın bir yer almıştır.

Bu çalışmada. XX. yüzyılın ikinci yarısındaki Rus el sanatlarının gelişimi ele alındığı için XIX. yüzyılın ikinci yarısında kültür gelişiminden bahsedilmesinin yerinde olacağı düşünölmektedir.

2. XX. yüzyılın ikinci yarısında Rus kültürünün gelişimi

XX. yüzyılın ilk yarısında Rusya'daki sanat (geleneksel sanatlar da dâhil) zayıflamış olarak karakterize edilmektedir. XX. yüzyılın ikinci yarısındaki sanat ise (geleneksel sanatlar da dâhil) oldukça aktif şekilde gelişmiş ve İkinci Dünya Savaş sonrası yılların acıklı görüntüsüne bürünmüştür (Allenov, 1989, s. 384).

Sanat eserleri yerelde, mobil olarak, şehirlerde, Cumhuriyet ve Cumhuriyetler arası öneme sahip sergilerle birlikte Sovyetler Birliğinin bütün topraklarında sergilenmiştir.

Stalin dönemi kültür ve durgunluk yılları esnasında inanılmaz sayıda düşük konulu, moral bozan, birbirinin kopyası gibi eserler ortaya çıkmıştır. İyi olan sanatçılar ise gerçek biçimler ve yollar bulmaya çalışıp, sanattaki yanlış olan bu romantizmle mücadele vermişlerdir (İlyina, 2000, s. 223).

1990'lı yıllarda ulusal sanat oldukça zengindi. Resmi sanatın yanında çeşitli birliklerin “underground” yasallaşması da gerçekleşmiştir. “Underground” ulusal sanat hayatına girmiştir. Modern post-avangart agresiftir, yıkım özelliğine sahiptir. Yüksek sanat, kitle sanatı karşısında kaybetmiştir (İlyina, 2000, s. 251 - 252).

Ulusal halk el sanatları karmakarışık, dekoratif olanaklar açısından zengin, ideolojik yaratıcılık içeriği anlamında derin modern kültür olgusu olarak ortaya çıkmıştır. Genel olarak günlük hayatta kullanılan eşyalardan, insanların kendileri ve tüm ailesinin kullanabileceği zengin süs eşyalarından, giysi yapımı ile bağlantılı köylü ev sanatlarından esinlenmiştir.

Halk el sanatları ustalarının eserlerinin birçoğu; form, dekor ve içeriğinin ayrılmaz bir parçasından oluşan sanat örneğidir. Ustaların eserleri iyimser bakış açısına sahiptir. Doğaya, insanlara, sanata ve sevgiye teşvik etmektedir (Popova ve Kaplan, 1985, s. 5).

Halk el sanatlarının kullanılan hammaddeye göre (metal, seramik, tekstil, ahşap, taş vb); yapım tekniğine göre (oyma, boyama, nakış, kabartma vb); hazır eşyanın kullanım amacına göre (mobilya, ev eşyaları, oyuncaklar, kumaş vb.) sınıflandırılma sistemi mevcuttur (Şindina, 2014, s. 8).

3. Hammaddesi ahşap olan geleneksel el sanatları

Rusya'da ahşaptan kuleler ve tapınaklar, evler ve değirmenler, kuyular vb. yapılar inşa edilmektedir. Bunun sonucu da uzun yıllar boyunca ahşap üzerine boyama ve oyma sanatının gelişmesidir. Rus köy mimarisinin geleneksel yapısı çok zengin ve çok çeşitlidir.

Ahşaptan her şey yapılırdı. Mobilyalar, sepetler, tokmaklar, kızaklar ve beşikler gibi. Ahşaptan yapılmış bu ev eşyaları, boya ile süslenirdi. Bir usta bunları yaparken eşyayı, sadece rahat, kullanışlı olsun diye düşünmemiş, insanların gözlerine hitap edecek şekilde olsun diye de uğraşmış ve böylece işi ne kadar zor olursa olsun bir şölen havasına dönüştürmüştür (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 11).

3.1. Hohlama sanatı

Hohlama boyama sanatı, dünyada büyük bir ün kazanmıştır. Ahşaptan yapılmış altın renkli zemin üzerine çiçekli bitki desenleriyle çok süslü ve renk cümbüşü içeren eşyalara “Hohlama (Хохлома)” denir. Hohlama, Nijni Novgorod Vilayetinde bulunan eski bir ticaret köyünün adıdır.

Ustalar, kendi yarattıkları eserlerinde, memleket topraklarının güzelliğini kendi görüşleriyle birlikte betimlemektedir. Doğanın yeşermesi, güneş görüntüsü, sonbaharın renkleri ve yeşil çayırın güzelliği gibi.

Hohlama boyama sanatında, altın rengi zeminle birlikte kırmızı ve siyah renkler kullanılmaktadır. Bazen bu ana renklere ilave olarak yeşil, kahverengi, sarı ve turuncu renkler de eklenmektedir. Fon ise mutlaka altın rengi olarak kullanılmaktadır.

SSCB ve yurt dışındaki Hohlama eserlerinin ünlü olmasının sebebi ise sanatsal olarak kazandığı başarılarla dayanmaktadır. Hohlama aynı zamanda benzersiz bir sanat olmuştur. Çünkü boyama tekniğinde kullanılan altın rengi, değerli metal kullanılmadan elde edilmiştir. Ustalar her seferinde, desenleri tekrarlamadan müthiş resimler, desenler yaratmışlardır. Boyama işlemi tamamlandıktan sonra ürün özel bir vernikle kaplanır ve fırında pişirilirdi. Eski zamanlarda ürünler Rus taş fırınlarına konulurdu. XX. yüzyılın ikinci yarısında elektrikli fırınlar kullanılmaya başlanmıştır.

Hohlama sanatının yeniden doğuşu 1930'lu yıllarda başlamıştır. Ustalara devlet tarafından ciddi yardımlar yapılmıştır. Sanatçılar boyama geleneklerini sadece korumakla kalmamış, yeni yöntemlerle zenginleştirerek geliştirmişlerdir. Sovyetler Birliği zamanında ve günümüzde Hohlama ürünleri Nijni-Novgorod Bölgesinde yapılmaktadır. Sömino köyünde bulunan "Hohlama ustaları", fabrikada ve Semyonov şehrinde bulunan "Hohlama sanatı" üretim birliğinde bulunmuşlardır (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 21 - 32).

Görsel 1. Hohlama boyama sanatı (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 26)

3.2. Gorodetsk motifleri

Gorodetsk boyama el sanatı ("Городецкая роспись"), XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Ahşap üzerine yapılan Gorodetsk boyama sanatının vatani Volga nehrinde bulunan küçük antik Gorodetsk şehridir. Nijni-Novgorod Bölgesi günümüzdeki en eski antik şehirlerden biridir. Renkli öz desenler; konulu sahneleri, at figürlerini, küçük horozları ve çiçek süslemelerini yansıtmaktadır (şindina, 2014, s. 10).

Görsel 2. Gorodetski boyama el sanatı (Kaynak: <http://artyx.ru/books/item/fo0/soo/z0000041/sto06.shtml>)
Erişim tarihi: 17.6.2023

1950'li yıllardan beri Gorodetski boyama sanatındaki canlanma hızlanmıştır. 1960'lı yıllarda “Gorodetski boyama sanatı” fabrikası kurulmuştur. Bu fabrika sayesinde ürün yelpazesine ilgili problem çözülmüş, çocuk masaları, sandalyeleri, sallanan sandalyeler, oyuncak saklama kutusu, mutfak kesme tahtaları, tuzluklar, boyanmış panolar, büyük servis tabakları, yemek tabakları vb. şeyler üretilmiştir. XX. yüzyılın sonlarında ve bugünlerde fabrikada çalışan ustalar, eski ustaların mirasını ve geleneklerini yeniden canlandırmaya çalışmışlardır (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 33 - 39).

Görsel 3. Gorodetski boyama el sanatı (L. Bepalova. Ziyafet sofrası) (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 39)

3.3. Huş ağacı ürünleri

Huş ağacı (Берёза) - Rusya'daki en yaygın ağaç türüdür. Beresta denilen Huş ağacının kabuğundan tabak-çanak, kutu, sepet vb. çeşitli eşyalar yapılmaktadır. Huş ağacının kabuğundan yapılan tabak çanaklar, eski zamanlardan beri Rusya'nın hemen hemen her bölgesinde üretilmektedir. En iyi örnekler Rusya'nın Avrupa kısmının kuzeyinde bulunan Vologodsk ve Vyatsk vilayetleri, Batı Sibirya ve Altay bölgelerinden. XX. Yüzyıldaki malzemelerin inanılmaz çeşitliliğiyle birlikte farklı alaşımlar ve plastik yapıli malzemeler ortaya çıkmıştır. Bunların birçoğu estetik olmakla beraber aynı zamanda dayanıklı ve ucuzdur. Buna karşın bugünlerde bile Huş ağacının kabuğundan yapılmış bir ürün inanılmaz derecede ilgi görmektedir. XX. yüzyılın ikinci yarısında çeşitli halk sanatı ustalarını birleştiren kombine fabrikalar

inşa edilmiştir. Örneğin, şemogbdsk Bölge merkezinde Huş ağacının kabuğundan yapılmış çeşitli ürünlerin üretildiği atölyeleri içeren fabrika bulunmaktadır ((şindina, 2014, s. 11).

Görsel 4. Huş ağacı ürünleri (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 51)

3.4. Bogorodskaya oyuncakları

Neşeli ahşap oyuncakların yapıldığı Bogorodskoye köyü, Moskova Bölgesi Sergiyev Posad'da bulunmaktadır. Ahşaptan yapılmış bu oyuncaklar farklı günlük hareketlerle gösterilmiş insan ve hayvan figürleridir. Örneğin, hızar çekme, örs üzerine balyozla vurma, çay içme, yemek yeme gibi faaliyetler. Çoğu zaman bu işleri bir köylü ve bir ayı, tilki ve grus kuşu birlikte yapan figürler bulunmaktadır. Bu oyuncaklar, ıhlamur ağacı, kızılağaç gibi yumuşak keresteden kesilirdi. Günümüzde bu sanat eserleri boyanmamaktadır. Genel olarak doğal ahşap rengini koruyarak bazen hafifçe verniklenmektedir. Bogorodskaya oyuncaklarının birçoğunda bir özellik daha vardır. Bu oyuncaklar hareket edebilen oyuncaklardır. Bir çıtada duran tavuklar tohumları gagalamakta, keresteciler ise elleriyle kesme hareketi yapmaktadırlar.

Görsel 5. Ahşap oyuncakları, Sergiyev Posad, XIX yüzyıl (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 65)

Tüm Bogorodskaya oyuncak ustaları arasında en sevilen figür, ayıdır. Daha doğrusu sevimli ayıdır. Onun ortağı biraz kaba biraz da kurnaz köylü erkektir. Onlar birçok masalın başkahramanlarıdır (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 61 – 76).

«Курочка-ряба». М. Смирнов.

«Лесной концерт». М. Дворников.

Görsel 6. Bogorodskaya ahşap oyuncaklarının (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 68)

3.5. Matruşkalar

Matruşkalar, Rusya'nın en popüler hediyelik eşyasıdır. Yurt dışında bile yaygın bir üne sahiptir. Tüm büyük sergilerde, fuarlarda, festivallerde, dünyanın neresinde olursa olsun Rus Matruşkaları görülmektedir. Matruşkanın görünümünde ciddiyetin yanında komik bir yan da vardır. Mizah ve neşeli kahkahalar Matruşkanın ayrılmaz bir parçasıdır. Aslında Matruşka, sadece yüz yaşındadır. Nasıl ortaya çıktığı ve nasıl oluştuğu konusunda çeşitli söylentiler vardır. Ama kesin olan eski zamanlardan beri Rus ustaların boyadıkları paskalya yumurtalarının onun öncüsü olmasıdır. Bebeklerin içi boştur ve küçük matruşkalarla büyük matruşkalar iç içe konmuştur. Genel olarak matruşkalar huş veya ıhlamur ağaçları gibi yapraklı ağaçlardan yapılırdı. Daha sonra matruşka bir ressamın eline geçmiş ve rengârenk elbise (sarafan) giydirilmiştir, başına güzel bir eşarp bağlanmış ve çiçeklerle süslenmiştir.

Görsel 7. Matruşkalar (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 78)

İlk matruşka, geçen yüzyılın sonunda Moskova'ya yakın bir yerde Abramtsevo'da ortaya çıkmıştır. Daha sonra ise bu neşeli kuklalar tüm Rusya'ya yayılmıştır. 1980'li yıllarda Gorbaçov, Brejnev ve diğer devlet adamların yüzlerini taşıyan matruşkalar üretilmeye başlanmıştır (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 76 – 81).

Görsel 8. Matruşkalar (Kaynak: <https://pixabay.com/ru/photos/search/>)
Erişim tarihi: 17.6.2023

4. Hammaddesi taş olan geleneksel el sanatları

Seramik hammaddesi kil olup elde, kalıpta veya tornada biçimlendirilmiş, fırınlanmış her tür eşyanın genel adıdır. Seramiğin tarihçesi insanların ateşi bulmaları ile başlamıştır. Suyu taşımak, muhafaza edebilmek için kaplar yapma zorunluluğundan seramik doğmuştur. Yüzyıllar boyunca, kap kacak yapımında kullanılmış gerek eski çağlarda gerekse günümüzde yapı tuğlası üretiminde yararlanılan bir gereç olmuştur.

4.1. Gjel'in mavi iekleri

Gjel porseleni, süslü mavi renklerde boyalar ile boyanmış olup hem Sovyetler Birliğinde hem de yurt dışında hakiki bir ün kazanmıştır. Bunun değer, deseninin tekrarlanmayan yapısından kaynaklanmaktadır. Bu ürünler, çiçekler, yapraklar, iek buketleriyle süslenmiş ve üzerindeki bütün resimler, tek renkte yapılmış; beyaz yüzey üzerine ya kalın fırçayla ya da görünmeyecek kadar ince bir çizgiyle kobalt mavisi uygulanmıştır. Farklı yoğunlukta yapılmış olan fırça darbeleriyle parlak yoğun ve etkileyici bir desen oluşmaktadır. "Gjel" porseleni adını, Moskova Bölgesi Ramensk ilçesinde bulunan Gjel köyünden almıştır.

Görsel 9. Gjel porseleni (Kaynak: <https://vplate.ru/posuda/gzhel/>)

Erişim tarihi: 17.6.2023

Yerel ustalar, tabak ve çanakları rengârenk desenler ile boyamanın yanında, küçük insan ve hayvan figürleriyle süslemişlerdir. Özellikle sürahiler ve sürahiler gibi büyük su kaplarını işlemişlerdir.

Görsel 10. Gjel porseleni (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 101)

Gjel ustaları yavaş yavaş yarı seramikten seramiğe ve ince porselene geçmiştir. Gjel ürünleri arasında çay ve yemek takımları, büyük servis tabakları, yağlıklar, kupalar, tuzluklar, banyo aksesuarları, yumurta konan kaplar ve diğer birçok ürün yer almaktadır. XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Gjel porselen-seramik üretiminde düşüş gözlenmiştir. Üretim, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra canlanmış ve çok çabuk gelişmiştir. Ürünlerin yeni modelleri Sovyetler Birliğinde geniş kitleler tarafından beğenilmiştir. Gjel atölyeleri hem ülkede hem de yurt dışındaki birçok yerde faaliyete başlamıştır (Şindina, 2014, s. 24).

1954 yılında "Gjel" üreten bir işletme sahibi, ressam L.P. Azarova'ya başvurmuş ve onun tarafından yapılan titiz çalışmalar sonucunda tasarlanmış tabak çanaklar çok büyük bir şöhret kazanmıştır. L.P. Azarova kendi eserlerinde, eski halk sanatı geleneklerine sık sık başvurmuştur. 1960 yılında ise bu sektörde N.B. Kvitnistskaya Gjel'in tür heykel sanatını canlandırmak ve Gjel'i daha etkileyici ve dekoratif açıdan daha zengin yapma amacı gütmüştür. 1970 - 1980'li yıllarda Gjel el sanatı, sanatçıların ve ustaların yaratıcı uygulama becerileri sayesinde gelişmiş ve büyümüştür.

Görsel 11. Gjel porseleni (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 106)

Günümüzdeki Gjel, sevimli, neşeli, özgün bir sanattır. Rusya topraklarında doğan bu el sanatı, buradaki doğanın derin ve lirik güzelliğini, sağduyulu, güçlü ve dışa vurumcu Rusların mizahını özümsemiştir. XX. yüzyılın sonları - XXI. yüzyılın başlarında Gjel ürünleri çok popüler hale gelmiştir. Hayranları bu ürünlerin koleksiyonlarını yapmaktadır. Bu beyaz-mavi eşyalar, insanların evlerini süslemekte ve Rus halk sanatını uluslararası sergilerde, dünyadaki bütün müzelerde temsil etmektedir (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 99 – 111).

Görsel 12. Gjel porseleni (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 108)

4.2. Dımkovskaya oyuncakları

Eski zamanlardan beri kilden yapılan en yaygın oyuncaklardır. Bilinenler Filimonovskaya, Kargopolskaya, Abaşevskaya oyuncaklarıdır. Modern Rus kil oyuncakları arasında en popüler olan oyuncak Dımkovskaya oyuncaklarıdır (Dımkovskaya, Sloboda Kirov şehrinin yanındadır). Bu el sanatı geleneksel hale gelmiştir. Dekoratif kil heykel sanatı, yirmi beş santimetreye kadar beyaz arka plan üzerinde, rengârenk daireler, bezelye taneleri, şeritler, kareler, dalgalı çizgilerden oluşan desenler ile boyanmış küçük insan ve hayvan figürleridir.

Geleneksel olarak Dımkovskaya oyuncaklarında biniciler, horozlar, kazlar, ördekler, altın boynuzlu koyunlar gösterilmektedir. Rengârenk kıyafetleriyle kadınlar; kırmızı, sarı, turuncu renkli daireler ile süslenmiş, çizgili ya da kareli beyaz etekler, rengârenk bluzlar, başlarında ya şapka ya çiçek, ya da farklı

renklerde taçlar bulunmaktadır. Çekici, parlak, renkli beneklerle dolu Dımkovskaya oyuncakları yaşam sevinci taşımaktadır (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 112 – 124).

Görsel 13. Dımkovskaya oyuncakları (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 114)

5. Rus nakış sanatı

Rusya'da eskiden bütün giysiler, saf keten kumaştan ketene oranla da daha az olmak üzere yünden yapılırdı ve giysiler nakışla süslenirdi.

Rus nakışçılar, her zaman en sevdikleri motifleri ve kompozisyonları kullanırdı. Bu özellikler, Rus nakışçılarını diğer halkların nakışçılarından farklılaştırmıştır. XVIII - XIX yüzyılları arasında yapılan nakışlar keten, yün, ipek, daha nadir olarak metalik iplerle yapılırdı. Nakışa bazen pullar, boncuklar ve nehir incileri eklenirdi.

Праздник юной женской
по старым XIX век.
Воронежская губерния.

Görsel 13. Rus nakıř sanatı (Voronej Vilayeti. XIX, yūzyıl) (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 126)

XX. yūzyılın ikinci yarısında modern Rus nakış sanatı, geçmiş gelenekleri titizlikle korumuştur. Gūnūmūzde ise tıpkı eski zamanlardaki gibi ana mesleği nakış sanatı olan kadınlar vardır. Kadın nakış sanatçıları geçmişin zengin mirasını kullanırken aynı zamanda yeni kompozisyonlar ve Rus halk desenlerine sıkı sıkıya bağlı yeni motifler yaratmaktadır.

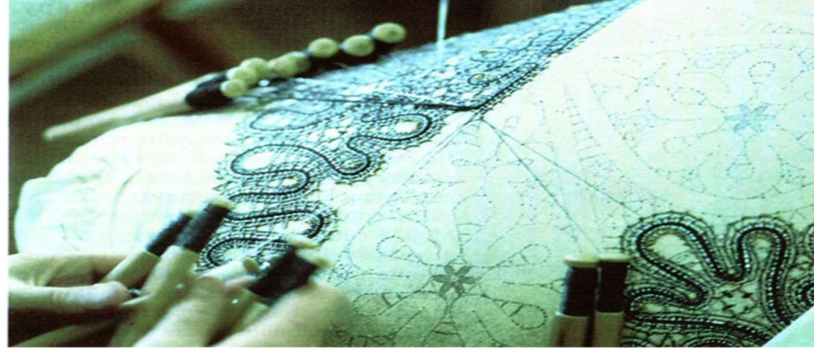

Görsel 14. Rus nakış sanatı (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 127)

Modern kadın nakıř ustaları, her tūr kumařı nakıřla sūslemektedir: keten, pamuk, yūn ve ipek. Gūnūmūzde hala Altın Nakıř Kooperatifi olarak adlandırılan atōlyeler vardır. Bu atōlyelerde altın kaplı ipler kullanılarak kadife ipek ve kumařlar üzerine nakıřlar iřlenmektedir (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 125 – 135).

6. Dantel desenleri

En popüler olanları Vologodskiye, Yeletskiye, Mihalovskiye dantelleridir. Onların desenleri tamamen kendine özgüdür. Sanki kumaşla bir bütün gibidir. Dantelli şeritler, küçük örtüler, masa örtüleri ve havlular zarif bir görünüme sahiptir. XX. yüzyılın ikinci yarısında ve günümüzde danteller ile en şık elbiseler süslenmekte, Rus ulusal kostümü dikilmektedir. Danteller, kıyafetlere, iç çamaşırlara özel bir çekicilik vermekte ve iç dekorasyonda da eşsiz bir süs olarak kullanılmaktadır.

Görsel 15. Dantel sanatı (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 149)

Dantelli ürünlerin motifleri, halkın çok sevdiği kuşlar, atlar, parsar, kanatlı hayvanlar ve hayat ağacından oluşmaktadır. Tabii ki çok yapraklı çiçeklerden taçlar ve dallardan oluşan bitkisel desenler de kullanılmaktadır.

6.1. Vologda dantelleri

Vologda dantelleri, Vologda şehrinde ve şehrin etrafındaki birçok köyde örülmektedir. Bu dantel sanatı, Rusya'nın en eski sanatlarından biri olup tüm dünyada yıllar evvel ün kazanmıştır. Çok ince ve detaylı çalışmaların yanında, çok da dayanıklıdır. Vologda dantelleri, diğer Rus dantellerinden ayrılmaktadır. Genel olarak bu danteller, çok net bölünmüş şekilde büyük parçalı desenler ve hemen hemen şeffaf bir arka plandan oluşmaktadır. Motifleri, bazen arkaik motiflere benzemektedir. Bu motifler, farklı hayvanlar, insanlar ve etrafımızdaki eşyalardan oluşmaktadır (Şindina, 2014, s. 17).

Görsel 16. Vologda dantelleri (Kaynak: <https://www.livemaster.ru/item/32362182-aksessuary-zont-vologodskoe-kruzhevo>)

Erişim tarihi: 17.6.2023

1930 yılında Vologda Dantel Örmek Sanatı Birliği kurulmuştur. Birlik, bu sanatla uğraşan bütün kadınları birleştirmiş, hazır ürünlerin üretimi ve satışıyla ilgili işleri üstlenmiştir. XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren faaliyetlerine bu şekilde devam etmektedir.

XX. yüzyılın ikinci yarısında danteller; siyah, gri, mavi, krem ve daha farklı renklerdeki iplerin kullanımıyla üretilmeye başlanmıştır. Dantel örmek sanatının Vologda'daki ustaları, kendi sanat geleneklerini korumuşlardır. Ancak aynı zamanda onlar, çağımızla sıkı bağlantılı eserler de yaratmışlardır. Örneğin, madalyalı RSFSC sanatçısı A.A. Koravlova'nın perdeleri ve panoları: "Rus motifleri", "Sputnik" ("Yer uydusu"), «Avrora» ve birçok başka tür buna örnektir.

Костюм «Вологда» Г.
Бугрова.

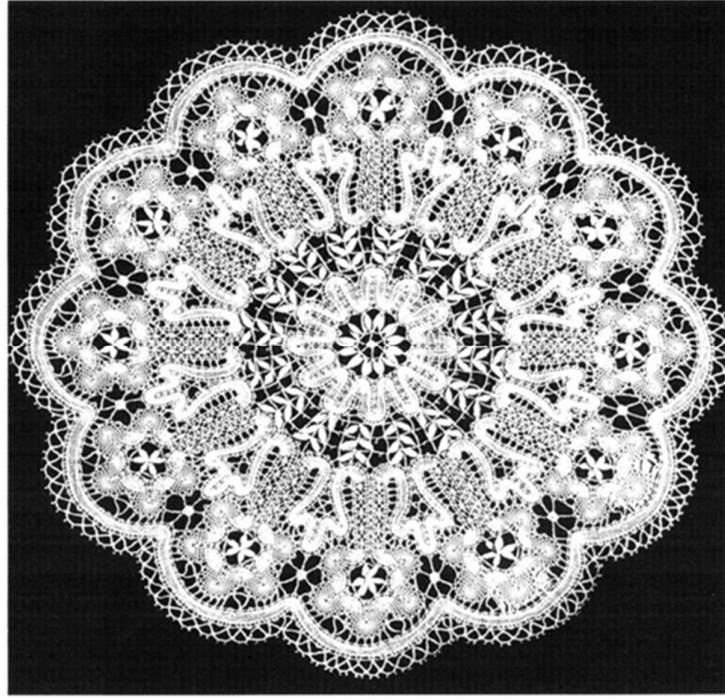
Görsel 17. Vologda dantelleri (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 151)

Günümüzde Vologdalı kadın dantel örmek ustaları, çok çeşitli dantel ürünleri örmektedir. Ürün yelpazesi, çeşitli göze çarpan çizimlerle dantel şeritler ve hazır eşyalar olarak genişlemiştir. şeritler, peçeteler, masa örtüleri, yatak örtüleri, perdeler, eşarplar, başörtüleri ve ayrıca giysiler için dekoratif süslemeler de üretilmektedir.

Vologda dantellerinin namı, Rusya sınırlarını çoktan aşmıştır. Bu danteller, Paris, Montreal, Brüksel ve Osaka'da düzenlenen uluslararası sergilerde üstün başarılarla sahiptir (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 146 – 167).

6.2. Yeletsk dantelleri

İkinci ünlü dantel örgü sanatının merkezi, Lipetsk Bölgesinde bulunan antik Rus şehri Yeletsk'dir. Yeletsk dantellerinde yapılan eserler: peçeteler, masa örtüleri ve panolardır. Yeletsk kadın ustalarının sık kullandıkları ana motifler: buz desenleri, kar taneleri, yıldızlı gökyüzü, çiçekler ve bitkilerden oluşan desenlerdir.

Görsel 18. Yeletska dantelleri (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 155)

Rusya’da ve yurtdışında Mihailovsk dantelleri ve Kirov dantelleri de büyük üne sahiptir (Şindina, 12014, s. 17).

7. Gümüş el sanatı

Hammaddesi metal olan geleneksel sanatları, kullanılan madene, kullanım alanına, tekniklerine vb. göre sınıflandırmak mümkündür: demircilik, bakırcılık, altın - gümüş işleri vb. Gümüş el sanatı eskiden çok önemli olmalarıyla birlikte bugün de özelliklerini yitirmemiş olan el sanatıdır. Gümüşten, takı, günlük kullanım eşyaları, aksesuarlar vb. ürünler yapılmaktadır.

7.1. Büyük Ustyug karartılmış gümüş sanatı

Büyük Ustyug ustalarının eserleri: zengin süslenmiş şarap kadehleri, bıçaklar, çatallar, kaşıklar, sigara kutuları, kol düğmeleri, broşlar, yüzükler, vazolar ve dekoratif gümüş servis tabaklarıdır. Yüzeyleri koyu mavi-siyah renkte güzel desenlerle kaplanmıştır. Desenlerin altında gümüş rengi gözükmemektedir. İç yüzeyler genel olarak altın ile kaplanmış olup motif kenarından ince altın teller geçmektedir.

XX. yüzyılın başında Rusya’da sanayinin aktif gelişimiyle birlikte makine kullanılarak yapılmış ucuz ürünler, pazarlara çıkmaya başlamıştır. El sanatı ürünleri, daha pahalı olduğu için bu ürünlerle rekabet edememiştir. El sanatı ancak 1929 yılında canlanmaya başlamıştır. Sovyetler Birliği zamanlarında “Kuzey Karartma Sanatı” atölyeleri başarılı çalışmalar yapmıştır. Günümüzde bile bu atölyelerde yapılmış ürünlere dünyanın çeşitli şehirlerinde rastlamak mümkündür.

Görsel 19. Büyük Ustyug karartılmış gümüş sanatı (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 185)

Günümüzde bu eski el sanatının ustaları kendi yaratıcılığını sürekli geliştirerek hem eski gelenekleri korumakta hem de ürünleri yeni elementlerle zenginleştirerek, karartılmış desen kullanımının yeni yöntemlerini uygulamaktadır (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 181 – 188).

Шкатулка «Ростов». И. Солдатов.

«Сошествие во ад». А. Всехсвятский. XVIII век.

Görsel 20. Büyük Ustyug gümüş sanatı (Soldatov. “Rostov” kutusu. A. Vsehsvyatski. “Cehennem”. XVIII yüzyıl) (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 188)

7.2. Rostov emaye sanatı

Rostov finift, Rusya'daki emaye kaplı metal eşyaların üzerini dekoratif boyama sanatıdır. Bu sanat, Yaroslav Bölgesi Rostov şehrinden günümüze kadar gelmiştir.

XX. yüzyılın ikinci yarısında “Rostov Finift” adlı fabrikanın ustaları farklı yönlerde çalışmışlardır. Onların birçoğu mücevherat (broşlar, küpeler, bilezikler, kolye uçları) yapımıyla uğraşmışlardır. Bu tür ürünlerin dekoratif kompozisyonları, narin ve üst seviye ustalıklarla farklılaşmıştır. Sanatçılar günümüzde ise minyatür resim sanatı aracılığıyla bir olayı sadece genel olarak göstermekle değil, karakterlerin iç dünyasını da yansıtmaya çalışmaktadırlar (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 189 – 194).

Görsel 21. Rostov emaye sanatı (Kaynak: <https://www.monetnik.ru/obuchenie/brand/rostovskaya-finift/>)
Erişim tarihi: 17.6.2023

8. Hammaddesi taş olan geleneksel el sanatları

Taş oyma sanatı, Ural' da üç yüzyıl önce ortaya çıkmıştır. Aynı dönemde bu sanat iki ana yöne ayrılmıştır: eski Yekaterinburg şehri civarında sert taş (malakit, yeşim) ve orta sertlikte taş (mermer) işleme ve Perm Bölgesi'ndeki yumuşak taşları (selenit ve kaymak) işleme (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 196 – 205).

Vazolar, mücevher kutuları, kadehler ve kâselerin yapılmasında kullanılan taşlardan birçoğu güzel renge ve desene sahip, şeffaf olmayan ya da yarı şeffaf sert taşlardır. Orta sertlikteki taşlar (mermer) kolonların, merdivenlerin, tavanların ve bu tür diğer yüzeylerin kaplanmasında kullanılmaktadır. Değerli (zümrüt, yakut) ve yarı değerli (ametist, zebercet, akuamarin vb.) taşlar takı üretiminde kullanılmaktadır (Şindina, 2014, s. 21 – 22).

Sovyetler Birliği zamanında Ural'da “Ural Samotsveti” (“Ural Mücevheri”) taş oymacılığı atölyesi vardı. Atölyede Ural'da bulunan her tür taş işlenirdi.

Görsel 22. Hammaddesi taş olan geleneksel el sanatları (Kaynak:
<http://artyx.ru/books/item/fo0/so0/z0000041/st025.shtml>)

Erişim tarihi: 17.6.2023

9. Lake el sanatları

Lake el sanatları Rusya'da çok popüler olup zenginliğiyle göze çapmaktadır. Her biri adeta Rus ressamların oluşturduğu tablolar gibidir.

9.1. Paleh lake sanatı

Lake minyatür resim sanatının en ünlü merkezi, İvanovo Velayetinin Paleh köyüdür. Paleh'in coşkulu sanatı tüm dünyada bilinmektedir. Bu ürünlerde zarif lake eserler üzerinde Rus folklorik kahramanları, inanılmaz ateş kuşları, altın yeleleriyle canlanacak gibi duran üç at yer almaktadır. Resmin altında çok ince altın harflerden ressamın adı ve bu eseri yaptığı yer, Paleh yazılmaktadır. Sadece Paleh'e özgü bir minyatür resim sanatı oluşmuştur. Bu tarzda gerçek ve fantastik öğeler, ilginç bir şekilde birleşmektedir.

Görsel 23. Paleh lake sanatı (İ. Golikov. “Müziyenler”) (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 227)

Lake minyatür sanatı, Palehlilerin tek ana amacı yaratıcı sanat türü değildir. Yaratıcılık aralığı, minyatür resimlerden özel kostümlerin süslemelerine kadar, Rus efsaneleri ve şarkıların resimlerinden binaların dekorasyonuna kadar çok geniştir. Paleh ustaları, XX. yüzyılın ikinci yarısındaki savaş esnasında Hitler'in askerleri tarafından yıkılmış Petergof'ta bulunan Montplezir Sarayı'nın “Lake odasını” (“Lakovı kabinet”) yeniden dekore etmişlerdir. Moskova Kremlin'deki minyatür resimleri de restore etmişlerdir. Tiyatro oyunlarının dekorasyonlarını yapmışlardır. A.S. Puşkin'in ve P. Bajov' un masalları, “İgor Destanı” için harika illüstrasyonlar ortaya çıkarmışlardır. Onların tarafından tatil tesislerin, kreşlerin iç dekorasyonu, konutlar ve kamu binalarında dekoratif panolar yapılmıştır. O dönemde Paleh'te lake minyatür resimlerinin üzerinde iki yüz ressamdan fazla kişi çalışmıştır ve hemen hemen hepsi M. Gorki adındaki yerel meslek okulu mezunlarıdır (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 216 – 232).

9.2. Jostovo el sanatı

Jostovo, metal üzerine dekoratif resim yapma sanatının en bilinen merkezidir. Jostovalı tepsilerin ünü, Moskova Bölgesi sınırlarını çoktan aşmıştır. Jostovalı tepsiler yaklaşık otuz değişik şekilde üretilmektedir. Jostovo'dan gelen tepsiler genel olarak siyah renklidir. Bazen yeşil ve mavi, “fildişi” rengi, kırmızının çeşitli tonları ve altın rengi de kullanılmaktadır. Süs olarak inanılmaz güzellikte rengârenk buket şeklinde çiçek resimleri görülmektedir. Tepsilere bazen meyveler ve yemişler çizilmektedir ve çok nadiren böcek ve hayvan resimleri de mevcuttur.

Görsel 24. Jostovo el sanatı (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 246)

Jostovolu ustalar, kendi sanat sistemlerini ve kendilerine övgü tarzlarını yaratmışlardır. Bu tarzın temelinde ev eşyalarını süsleyen Rus halk resim sanatının desenleri ve XIX. yüzyılın gerçekçi resim sanatı natürmort yatmaktadır. Jostovolu el sanatının ana temalarının geleneklere bağı olmasına rağmen her usta yaratıcılığını ortaya çıkarmaktadır.

1960'lı yıllarda "Dekoratif Resim Sanatı Fabrikası" kurulmuştur. Genç ressamın çalışmalarında hem eski nesil ustaların zengin tecrübelerini kullanmışlar hem de yeni temaları ve yeni kompozisyonları başarılı bir şekilde uygulamışlardır.

Modern Jostovolu ustalar, sadece siyah arka planı kullanarak değil de daha zor renklerle, açık renk ve renkli arka planlar (krem, kırmızı, yeşil, altın) kullanarak çalışmaya devam etmektedirler. Aynı zamanda tepsi üzerine yapıştırılmış ince altın folyo yapraklar üzerine resim yapma tekniğini uygulamaktadırlar. Bu teknik, bir tür ışık saçma efekti yaratmaktadır. Jostovo'dan Rusya'nın en uzak şehirlerine, köyelerine ve yurtdışına rengârenk tepsiler gönderilmektedir (Mayorova ve Dubinina, 1990, s. 244 – 250).

10. Tekstil ve el örgüsü sanatı

Kadınların boş zamanlarını değerlendirmek amacıyla yaptıkları, süslemeye yönelik el sanatı ürünleridir.

10.1. Pavlov - posad şalları

Renkli, çok hafif ve inanılmaz kadınsı Pavlov - Posad şalları her zaman güncel olarak kullanılmaktadır. Bu halk el sanatı, XVIII. yüzyılın sonunda Pavlovo köyünde bulunan daha sonraları büyük şal tesisleri haline gelmiş küçük köy atölyelerinde başlamıştır. Bu atölyede, o zamanlar çok popüler olan baskı desenli yün şallar üretilmekteydi. XX. yüzyılın ikinci yarısında, özgün resimlere ilave olarak saçaklar ve farklı renklerdeki desenler de kullanılmaya başlanmıştır (şindina, 2014 s. 18 – 19).

Görsel 25. Pavlov - posad şalları (Kaynak: <https://pplatki.ru/>)

Erişim tarihi: 17.6.2023

10.2. Orenburg tüylü şalları

Şallar, doğal keçi tüyünden örülmüştür. İnanılmaz yumuşak ve estetik görünümüdür. Aynı zamanda sıcak tutmakla beraber kullanışlıdır. Delikli şallar örümcek ağı gibi ince ve o kadar hafiftir ki şal evlilik yüzüğünün içinden geçirilebilmektedir. Bu şallara kadınlar değer vermektedir ve Orenburg tüylü şalları değerli bir hediye olarak kabul edilmektedir (Şindina, 2014 s. 19).

Görsel 26. Orenburg tüylü şalları (Kaynak: https://www.orenburgshal.ru/articles/istorija_orenburgskogo_platka/)

Erişim tarihi: 17.6.2023

11. Çağdaş geleneksel Rus sanatı

Günümüzde geleneksel el sanatları alanında küçük ve orta ölçekli girişimler desteklenmektedir. El sanatlarına ilgi artmaktadır.

Rus halk el sanatlarının son yıllarda desteklenmesi, korunması ve geliştirilmesi, Rusya'nın hem devlet hem de özel kurumlarının odak noktası olmuştur. Bu konuya yönelik farklı seviyelerde tematik forumlar, sergiler, atölyeler düzenlenmekte; burslar tahsis edilmekte, yasal çerçeve güncellenmekte; ustaların e-ticaret yapmasına yardımcı olacak siteler oluşturulmakta; genç ustaları üretime aktif olarak dahil etmek için planlar geliştirilmektedir (Kisileva, 2021).

Rusya Federasyonu'nun 65 bölgesinden yaklaşık 250 zanaat işletmesini bir araya getiren ve 20 yıldan uzun bir süredir federal ve bölgesel yürütme organlarında çıkarlarını temsil eden "Rusya'nın El Sanatları" adlı Derneği, Rusya'nın halk el sanatlarının geliştirilmesine büyük katkı sağlamaktadır. Yüksek profilli ekipler sergileri ve fuarları, forumları ve festivalleri, seminerleri ve atölyeleri düzenlemektedir. Bahsedilen dernek ve Moskova Belediyesi inisiyatifiyle on beş yıl önce, Rusya'nın halk sanatını temsil eden ülkenin en büyük etkinliği haline gelen "Ladya" ("Kale") projesi başlatmıştır. Bugün, "Ladya" sergisi, Rusya'daki tüm halk sanatlarını temsil eden, Moskovalılar ve başkentin misafirleri arasında çok popüler olan Rusya'nın tek sergi projesidir (Gamşina ve Çaus, 2014, s. 95).

Son yıllarda geleneksel Rus el sanatları modern objelerle birleştirilerek üretilmeye başlanmıştır. Aleksandra Vinogradova'nın kuru kafa üzerine işlediği motifler geleneksel Rus sanatının günümüzdeki modern örneklerindedir (Kagantsov, 2014).

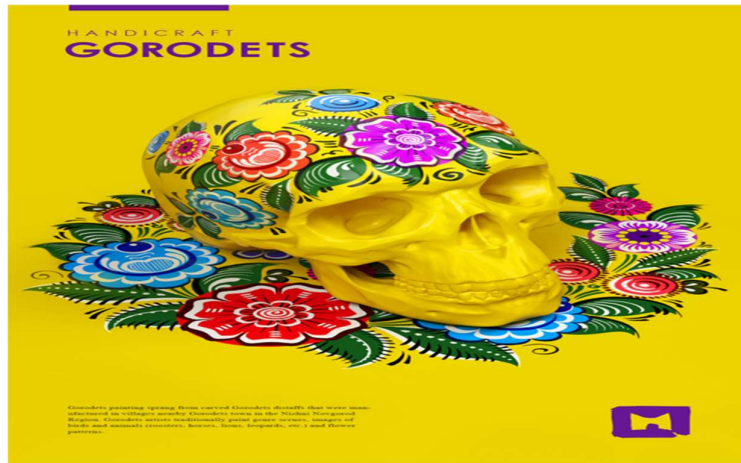
Görsel 27. Modern Hohlama boyama sanatının modern örneği (Kaynak: <https://semnasem.org/posts/2014/06/12/russkoe-do-mozga-kostej>)

Erişim tarihi: 17.6.2023

Görsel 28. Gjel porselen sanatının modern örneği (Kaynak: <https://semnasem.org/posts/2014/06/12/russkoe-do-mozga-kostej>)

Erişim tarihi: 17.6.2023

Görsel 29. Gorodetsk boyama el sanatının modern örneği (Kaynak: <https://semnasem.org/posts/2014/06/12/russkoe-do-mozga-kostej>)

Erişim tarihi: 17.6.2023

12. Sonuç

Rusya'daki geleneksel sanatlar çeşitliği ve zenginliğiyle her zaman ön planda olmuştur. XX. yüzyılın ikinci yarısında İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Stalin döneminde ve sonraki durgunluk yıllarında bile geleneksel el sanatları önemini ve çeşitliğini yitirmemiştir. Aksine gelişme ve modernleşme bile göstermiştir.

XX. yüzyılın sonlarında geleneksel el sanatları Rus tarihinin ve Rus kültürünün önemli bir parçası olup hem Ruslar hem yabancılar tarafından ilgi odağı olmuştur.

Rus geleneksel el sanatları ve kültürel ürünlerin Rusya'nın tanıtımında kullanılması; kültürel sunum ve tanıtım görevinin yerine getirilmesine katkıda bulunmaktadır. XX. yüzyılın ikinci yarısındaki ve günümüzde de Rus geleneksel el sanatlarının araştırılması, geliştirilmesi, eserlerin üretiminin desteklenmesi ve tanıtılmasına yönelik çalışmalar çeşitli devlet ve özel kurum, kuruluş ve bireylerin

tarafından yürütölmektedir. Bu çalışmaların sayesinde günümüzde Rusya'da kültürel geçmişle bağ kurulmakta, eski yeniden canlandırılmakta, yeni denemeler ise halen devam etmektedir.

Kaynakça

- Allenov, M.M. (1989). *İstoriya russkogo i sovetского iskusstva*. Moskva : Vışşaya şkola.
- Gamşına, G. V., aus, N.V., (2014). "Harodniye hudojestvenniye promışlı v prostranstve Rossii" , *Sovremeniye problemi servisa i turizma*. Sayı: 1, 89-96.
- İlyina, T.V. (2000). *Oteestvennoye iskusstvo. İstoriya iskusstv*. Moskva: Vışşaya şkola.
- Kagantsov M. (2014). Russkoe do mozga kostey. (15.5.2023) tarihinde [https://https://semnasem.org/posts/2014/06/12/russkoe-do-mozga-kostej](https://semnasem.org/posts/2014/06/12/russkoe-do-mozga-kostej) adresinden erişildi.
- Kisileva M.S. (2021). Narodniye hudojestvenniye promışlı Rossii v XXI veke: osnıvniye problemi i potentsial razvitiya. (15.5.2023) tarihinde <https://eef2021.tilda.ws/promysly-rossii-v-xxi-veke> adresinden erişildi.
- Mayorova, K., Dubinina, K. (1990). *Russkoye Narodnoye Prikladnoye İskusstvo*. Moskva: Russki Yazık.
- Lavrentyeva, L.S., Smirnov, Y.İ. (2005). *Kultura russkogo naroda*. Sankt - Peterburg: Paritet.
- Ölmez, F. N., Etikan, S., (2008). "Kavramsal açıdan el sanatları sorunsalı" , *I. Ulusal El Sanatları Sempozyumu*. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk El Sanatları
- Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları – 1.
- Öztürk, İsmail (2010). Türk el sanatlarının günümüzdeki durumu (tarihçe, sorunlar, öneriler). *Sanat Dergisi*, Sayı: 7, 67-75 .
- Popova O.S., Kaplan N.İ. (1984). *Russkiye hudojestvenniye promışlı*. Moskva: Znaniye.
- şindina, O.V. (2014). *Hudojestvenniye remesla Rossii*. Saratov: Saratovskı Devlet Üniversitesi.